

ΕΚΤΑΚΤΟΣ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 20^{ΗΣ} ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 1992

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΜΙΧΑΗΛ ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ

Η ΑΘΗΝΑΪΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΕΠΕΤΕΙΟΣ ΚΑΙ ΕΠΙΚΑΙΡΟΤΗΤΑ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ Κ. ΜΙΧΑΗΛ ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ

Ἡ ἐπέτειος τῶν 2500 ἐτῶν τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας βρίσκεται στὸ κέντρο μιᾶς ἐξαιρετικῆς ἐπικαιρότητας πολιτικοῦ καὶ πολιτιστικοῦ χαρακτήρα ποὺ θὰ ἀναλύσουμε πιὸ κάτω. Ὅμως οἱ συζητήσεις γιὰ τὴν ἀθηναϊκὴ δημοκρατία μέσα σὲ πολιτικὲς θεωρίες καὶ πολιτικὲς προτάσεις ἄρχισαν πρὶν ἀπὸ τὶς δύο μεγάλες ἐπαναστάσεις, τὴν Ἀμερικανικὴ καὶ τὴ Γαλλικὴ.

Οἱ «φιλόσοφοι» τοῦ διαφωτισμοῦ καὶ οἱ ἡγέτες τῆς γαλλικῆς ἐπανάστασης γνώριζαν καλὰ τὰ ἀρχαῖα κείμενα, εἶχαν ἐκετεταμένους κλασσικὲς γνώσεις, μνημόνευαν ἀρχαῖα πρόσωπα ὡς πρότυπα. Ὡστόσο, ἤξεραν καὶ θαύμαζαν τοὺς Ρωμαίους περισσότερο ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας, τοὺς Σπαρτιάτες περισσότερο ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους. Ἐπὶ πλέον μιλοῦσαν γενικὰ γιὰ «ἀρχαίους» καὶ γιὰ «ἀρχαιότητα» καὶ οἱ σχετικὲς ἰδέες τους ἦσαν ἀπλουστευτικὲς καὶ ἐξιδανικευμένες. Οἱ Γάλλοι ἐπαναστάτες ταύτιζαν τὸ πολίτευμά τους μὲ τὴν «ἀρχαία δημοκρατία», ὅπως τὴν φαντάζονταν, ἀναζητοῦσαν ἀρχαῖα πρότυπα καὶ ἔκαναν συχνὲς ἀναφορὲς σὲ ἀρχαίους νομοθέτες. Μιλώντας στὴν *Convention* ὁ *Saint-Juste* τὸ 1790 εἶπε: «*Le monde est vide depuis les Romains; et leur mémoire le remplit et prophétise encore la liberté*» (Ὁ κόσμος εἶναι ἄδειος μετὰ τοὺς Ρωμαίους, ἡ ἀνάμνησή τους ἀκόμη τὸν γεμίζει καὶ προφητεῖ τὴν ἐλευθερία). Ὁ *Saint-Juste* μίλησε σύμφωνα μὲ τὶς ἰδέες καὶ τὶς γνώσεις ποὺ ἐπικρατοῦσαν ἐκείνη τὴν ἐποχὴ. Ἄν ἦταν ἐνήμερος τῶν πραγμάτων, θὰ εἶχε πεῖ: «Ὁ κόσμος εἶναι ἄδειος μετὰ τοὺς Ἀθηναίους...». Γιατὶ ἡ ἀρχαία δημο-

κρατία τελείωσε όχι στη Ρώμη, αλλά στην Αθήνα, το 322, στην πόλη όπου είχε διαμορφωθεί με διαδοχικές μεταρρυθμίσεις, σε επίπεδο θεσμών και νοοτροπιών, ανάμεσα στο 594 και στα μέσα του 5ου αιώνα. Ως φιλαθήναιες εξαιρέσεις μπορούν να αναφερθούν, για την περίοδο πριν την επανάσταση, ο Βολταίρος και ο βαρώνος d' Holbach, για την επανάσταση ο Camille Desmoulins, που μεταξύ άλλων διακήρυξε: «*Les véritables republicains, les démocrates permanents, par principe et par instinct, c'étaient les Athéniens*» (Οι αληθινοί αντιμοναρχικοί, οι σταθεροί δημοκράτες, για λόγους αρχών και από ένστικτο, ήταν οι Αθηναίοι).

Μεταξύ των διαφωτιστών, ο J.-J. Rousseau και ο G. Bonnot de Mably υποστήριξαν την εφαρμογή της άμεσης δημοκρατίας κατά το αρχαίο πρότυπο. Ο πρώτος έψεξε τους πολίτες της Γενεύης, γιατί δεν ήταν Ρωμαίοι ή Σπαρτιάτες ή, τουλάχιστον Αθηναίοι, και συνέλαβε βασικές διαφορές της δημοκρατίας τους με την αρχαία: «*Vous êtes des Marchands, des Bourgeois, toujours occupés de leurs intérêts privés, de leur travail, de leur gain; des gens pour qui la liberté même n'est qu'un moyen d'acquérir sans obstacle et de posséder en sûreté... N'étant pas oisifs comme étaient les anciens Peuples, vous ne pouvez comme eux vous occuper du Gouvernement*» (Είσαστε έμποροι, άστοί, που πάντα άπασχολούνται με τα ιδιωτικά τους συμφέροντα, με τη δουλειά τους, τα κέρδη τους. Είσαστε άνθρωποι για τους όποιους ή έλευθερία δεν είναι παρά ένα μέσο για να άποκτούν πλούτη χωρίς έμπόδια και να τα διατηρούν με άσφάλεια.... Έπειδή δεν είσατε άργόσχολοι, δε μπορείτε να άσχοληθείτε με την κυβέρνηση). Άργότερα άντέδρασε ο C.-F. de Chasseboeuf, Comte de Volney, καθηγητής στο Collège de France, στις «*comparaisons vicieuses*» και τις «*pratiques faussement imitatives*» (λανθασμένες συγκρίσεις και ψευτο-άπομιμήσεις) που διέπρατταν οι Γάλλοι επαναστάτες άναζητώντας αρχαία δημοκρατικά πρότυπα. Το πρόβλημα της έλευθερίας κατά την αρχαία και τη νέα έκδοχή της, που έθεσε ο J.-J. Rousseau, επανέρχεται μετά τη γαλλική επανάσταση. Οι φιλελεύθεροι συμφωνούν με εκείνον: ή έλευθερία που είχαν και ένωσαν οι αρχαίοι δε μπορεί να εφαρμοσθεί με τις νέες οικονομικές συνθήκες. Ο πρώτος της σειράς, Benjamin Constant, διακήρυξε: «*Η έλευθερία των αρχαίων είναι για πολεμικές κοινωνίες, ή έλευθερία των νέων είναι για έμπόρους. Στα πλαίσια αυτής της προβληματικής ο B. Constant υποστήριξε ότι ή αρχαιότητα δεν προστάτευσε τα ανθρώπινα δικαιώματα.*

«*Η άθηναϊκή δημοκρατία άρχισε να μελετάται έπιστημονικά από τους Άγγλους φιλελεύθερους. Άς μνημονευθεί ο κυριότερος από τους σχετικούς συγγραφείς, ο Grote, που μεταξύ άλλων έπισημάνσεων που έκαμε, άναγνώρισε τη μεταρρύθμιση του Κλεισθένη ως μήτρα της δημοκρατίας. Σύγχρονα όμως οι Marx και Engels*

ἀποδίδουν ἀξιολογική και ἐρμηνευτική βαρύτητα στὸ γεγονός ὅτι οἱ ἀρχαῖες δημοκρατίες ἦσαν δουλοκτητικές. Ὁ Karl Marx προχώρησε σ' αὐτὴν τὴν πιὸ συγκεκριμένη κρίση: «Ὁ Ροβεσπιέρος, ὁ Σαιντ-Ζυστ καὶ οἱ ὄπαδοί τους ἔπασαν, ἐπειδὴ ἔκαναν σύγχυση ἀνάμεσα στὸ ἀρχαῖο πραγματιστικὰ δημοκρατικὸ κράτος πὸν βασιζόταν στὴ δουλεία καὶ στὸ μοντέρνο κράτος, εἰκονικὰ δημοκρατικὸ καὶ ἀντιπροσωπευτικὸ, πὸν βασιζέται στὴν ἀπελεύθερη δουλεία, τὸ κράτος τῆς ἀστικῆς κοινωνίας». Ὁ Fustel de Coulanges ἐκφράζεται γενικότερα. Ἡ νέα ἐποχὴ δὲ μπορεῖ νὰ μιμηθεῖ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴ Ρώμη.

Ἐκτοτε ξεχώρισαν δύο ρεύματα. Ἀπὸ τὴ μία μεριά, ἡ Ἀθήνα ἀναγνωρίζεται ὡς ἡ κοιτίδα τῆς δημοκρατίας. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, τὸ ἀθηναϊκὸ πολίτευμα δὲν θεωρεῖται δημοκρατικὸ. Στὸ δεύτερο ρεῦμα, ἡ μαρξιστικὴ σκέψη — πὸν ἀναγνώρισε ὡς πραγματιστικὴ δημοκρατία τὴν ἀθηναϊκὴ λόγω τοῦ ἄμεσου χαρακτήρα της καὶ ὡς εἰκονικὴ δημοκρατία τὴν ἀστικὴ λόγω τοῦ ὅτι εἶναι ἀντιπροσωπευτικὴ — παραμερίσθηκε ἀπὸ μιὰ ἄποψη μαρξιστικὴ, πὸν ἀμφισβήτησε στὴν ἀθηναϊκὴ δημοκρατία τὸν δημοκρατικὸν χαρακτήρα, ἐπειδὴ διατήρησε τὴ δουλεία καὶ δὲν ἔδωσε πολιτικὰ δικαιώματα στὶς γυναῖκες καὶ στοὺς μετόικους. Ἡ ἀμεσότητα τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας ἦλθε στὴν ἐπικαιρότητα καὶ ἐκτιμήθηκε ἀπὸ τὸ κίνημα πὸν ἄρχισε τὸ Μάιο τοῦ 1968 στὸ Παρίσι.

Οἱ ἐπιφυλάξεις γιὰ τὴ δημοκρατικότητα τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας εἶναι ἐκτὸς τόπου, γιὰτὶ προβάλλουν ἀναδρομικὰ ἀπαιτήσεις πὸν ἄργησαν νὰ ικανοποιηθοῦν ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὶς πιὸ ἀνοικτὲς δημοκρατίες τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Ἀλλὰ καὶ γενικότερα: ἀξιολογήσεις τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας μὲ σύγχρονα κριτήρια καὶ τῶν σύγχρονων δημοκρατιῶν μὲ τὰ ἀθηναϊκὰ δὲν ἐμπίπτουν στὴ σφαῖρα κάποιας ἐπιστήμης. Μιὰ ἐπιστημονικὴ σύγκρισή τους ἀπαιτεῖ ἀκριβὴ καταγραφή καὶ ὀρθὴ ἐρμηνεία τῶν ὁμοιοτήτων καὶ τῶν διαφορῶν τους.

Ἡ ἀθηναϊκὴ δημοκρατία καὶ οἱ σύγχρονες δημοκρατίες συμπίπτουν στὴν πραγματικότητα δύο ἀρχῶν: τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας καὶ τῆς ἰσοπολιτείας. Στὴν Ἀθήνα ἡ λαϊκὴ κυριαρχία καθιερώθηκε ἀπὸ τὸν Σόλωνα πὸν κατέστησε τὴν Ἐκκλησία τοῦ Δήμου κυρίαρχο ὄργανο τῆς πολιτείας καὶ συγχρόνως εἰσήγαγε σ' αὐτὴν τοὺς θῆτες, δηλαδὴ τοὺς Ἀθηναίους τῆς κατώτερης εἰσοδηματικῆς καὶ κοινωνικῆς τάξης. Πλήρης ἰσοπολιτεία ἐπῆλθε κατὰ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰῶνα, ὅταν ἀνοῖξε γιὰ τοὺς ἴδιους ὁ δρόμος πρὸς τὰ ἀξιώματα τῶν ἐννέα ἀρχόντων.

Ἡ νομοθεσία τοῦ Σόλωνα, ἐπὶ πλέον τοῦ ὅτι καθιέρωσε τὴ λαϊκὴ κυριαρχία, προστάτευσε τὶς ἀτομικὲς ἐλευθερίες τῶν πολιτῶν, ἔδωσε σὲ ὅλους τοὺς πολίτες τὸ δικαίωμα νὰ ἐμφανίζονται ὡς κατήγοροι ἐναντίον ὁποιοῦδήποτε, ἔστω καὶ ἀρχόντος, ἴδρυνε μιὰ αἵρετὴ Βουλὴ μὲ νομοπαρασκευαστικὴ ἀρμοδιότητα καὶ εἰσήγαγε τὸ

θεσμὸ τῶν λαϊκῶν δικαστηρίων, γιὰ νὰ προσφεύγουν σ' αὐτὰ οἱ πολῖτες, ὅταν δὲν ἤθελαν νὰ δικαστοῦν ἀπὸ τοὺς ἀρμόδιους ἄρχοντες.

Ἡ νομοθεσία τοῦ Κλεισθένη, ἀπὸ τὸ 508/7 ὡς τὸ 505/4, προώθησε τὴ δημοκρατία σὲ τρία ἐπίπεδα. Εἰσήγαγε στὸ πολιτικὸ σῶμα ἄτομα ποὺ δὲν ἀνῆκαν στὴν ἀθηναϊκὴ κοινότητα, ἀν καὶ ἦσαν ἐγκατεστημένα στὴν Ἀττικὴ ἀπὸ αἰῶνες. Μὲ ἐπιτήδεια μέτρα περιορίσει τὶς δυνατότητες ποὺ εἶχαν ὡς τότε οἱ εὐγενεῖς νὰ ἐπηρεάζουν τὰ λαϊκὰ στρώματα. Καὶ ἀνέθεσε στὸ βουλευτικὸ σῶμα τὴν ἐπίβλεψη τῆς διοικήσεως ποὺ ἀσκοῦσαν οἱ ἐννέα ἄρχοντες.

Ἀνάμεσα στὴ νομοθεσία τοῦ Κλεισθένη καὶ στὴν κατάργηση τῶν τελευταίων καταλοίπων πολιτικῆς ἀνισότητος ἐπιτεύχθησαν δύο ἄλλοι δημοκρατικοὶ νεωτερισμοί. Οἱ πολιτικὲς καὶ οἱ κυριότερες δικαστικὲς ἀρμοδιότητες ποὺ εἶχε ἡ συντηρητικὴ βουλὴ τοῦ Ἀρείου Πάγου μεταφέρθησαν στὴν Ἐκκλησία τοῦ Δήμου, στὴ λαϊκὴ Βουλὴ καὶ στὰ λαϊκὰ δικαστήρια. Καὶ καθιερώθηκε ἡ καταβολὴ ἡμερησίας ἀποζημίωσης στοὺς ἄρχοντες, στοὺς βουλευτὲς καὶ στὰ μέλη τῶν λαϊκῶν δικαστηρίων. Ἀργότερα, στὴν ἀρχὴ τοῦ 4ου αἰῶνα, ἄρχισε νὰ καταβάλλεται ἡμερησία ἀποζημίωση καὶ σὲ ὅσους λάμβαναν μέρος σὲ συνεδρίαση τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Δήμου. Ἡ μισθοφορὰ ἐπέτρεπε στοὺς Ἀθηναίους ποὺ ζοῦσαν ἀπὸ τὴν ἐργασία τους νὰ μετέχουν ἐνεργῶς στὸν δημόσιο βίον.

Ἐπομένως ἡ νομοθεσία τοῦ Κλεισθένη ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά εἶναι μεταγενέστερη ἀπὸ τὴν καθιέρωση τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας καὶ τῶν ἀτομικῶν ἐλευθεριῶν, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά δὲν ἀποτελέσει τὸ τελευταῖο βῆμα ἐκδημοκρατισμοῦ στὴν Ἀθήνα. Ἀλλὰ καὶ ὁ ὅρος δημοκρατία δημιουργήθηκε μετὰ τὸν Κλεισθένη, μαζὶ μὲ τὶς ριζοσπαστικὲς ἀλλαγὲς τοῦ Ἐφιάλτη καὶ τοῦ Περικλῆ. Εἶναι λοιπὸν σωστὸ νὰ μιλάει κανεὶς ὄχι γιὰ γέννηση, ἀλλὰ γιὰ γένεση τῆς δημοκρατίας. Αὐτὴ ἡ ἰδέα ἀνακαλᾶται ἤδη στὸ ἱστορικὸ μέρος τῆς Ἀθηναίων Πολιτείας τοῦ Ἀριστοτέλη. Ὅμως οἱ μεταρρυθμίσεις τοῦ Κλεισθένη ἀποτελοῦν τομὴ, γιὰ τὸ πολίτευμα τοῦ Σόλωνος παραβιάσθηκε ἐπὶ δεκαετίες, ἐνῶ τὸ πολίτευμα τοῦ Κλεισθένη ἐξελίχθηκε χωρὶς διακοπὴ.

Ὡστόσο, ἡ ἀθηναϊκὴ δημοκρατία διαφέρει ἀπὸ τὶς σύγχρονες δημοκρατίες σὲ πολλὰ σημεῖα.

Ἡ ἀρχὴ τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας στὴν ἀθηναϊκὴ δημοκρατία ἐπεκτεινόταν μέχρι καὶ τῆς ἀσκήσεως τῆς ἐξουσίας ἀπὸ τὸν λαὸ συγκεντρωμένο σὲ συνέλευση (Ἐκκλησία τοῦ Δήμου). Ἡ ἴδια ἀρχή, στίς σύγχρονες δημοκρατίες δὲν ὀλοκληρώνεται, ἀφοῦ ὁ λαὸς ἐκχωρεῖ τὰ κυριαρχικὰ δικαιώματά του σὲ αἵρετοὺς ἀντιπροσώπους, βουλευτὲς καὶ γερουσιαστές.

Ἡ ἀρχὴ τῆς ἰσοπολιτείας συνοδεύθηκε στὴν Ἀθήνα ἀπὸ μέτρα ποὺ ἀπέβλεπαν στὴν ἀπάλειψη κάθε ἔχρονος προηγουμένων κοινωνικῶν διαφορῶν. Μποροῦμε λοιπὸν

νά ποῦμε ὅτι ἡ ἀθηναϊκὴ δημοκρατία ἐπέτυχε, πέρα ἀπὸ τὴν ἰσοπολιτεία, τὴν πολιτικὴ ὁμοιομορφία.

Ἐκ τῆς ἄλλης μεριᾶς, ἡ ἀθηναϊκὴ δημοκρατία δὲν ἔδωσε πολιτικὰ δικαιώματα στὶς γυναῖκες. Αὐτὴ ὅμως ἡ διαφορὰ δὲ διακρίνει τὴν ἀθηναϊκὴ δημοκρατία ἀπὸ τὶς νέες δημοκρατίες ἐν γένει, ἀλλὰ ἀπὸ τὶς σύγχρονές μας δημοκρατίες, πὸν ἔδωσαν πολιτικὰ δικαιώματα στὶς γυναῖκες τῆ δεκαετία τοῦ 1920 καὶ ἀργότερα.

Ὡς πρὸς τὸ θέμα τῶν μετοίκων, πὸν τόσο χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τοὺς συγχρόνους ἀρρηγῆς τοῦ δημοκρατικοῦ χαρακτήρα στὸ ἀθηναϊκὸ πολίτευμα, πρέπει νὰ ἐπισημανθοῦν τὰ ἐξῆς: Ἡ ἀθηναϊκὴ δημοκρατία δὲν ἀπέκλειε τὴν πολιτογράφηση μετοίκων. Ἀπλῶς τὴν παραχωροῦσε σπάνια. Ἀλλὰ καὶ οἱ νέες δημοκρατίες δίνουν πολιτικὰ δικαιώματα σὲ ξένους ὄχι αὐτομάτως, ἀλλὰ ὑπὸ ὕρου, πὸν ἐνίοτε εἶναι πολὺ ἀπαιτητικοί.

Ἡ ἀθηναϊκὴ δημοκρατία δὲν προχώρησε στὴν κατάργηση τοῦ θεσμοῦ τῆς δουλείας. Ἀλλὰ καὶ οἱ Ἑνωμένους Πολιτεῖες τῆς Ἀμερικῆς, ἡ ἀρχαιότερη καὶ ἐξ ἀρχῆς ριζοσπαστικότερη δημοκρατία τῶν νεοτέρων χρόνων ἀνέχθηκε τὴ δουλεία πολλὰς δεκαετίες.

Καὶ ἄλλες ἰδιουτυπίας τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας τὴ διακρίνουν ἀπὸ τὶς νεότερες:

—Στὴν ἀθηναϊκὴ δημοκρατία τὸ κράτος καὶ οἱ πολῖτες συνέπιπταν.

—Ἡ ἀθηναϊκὴ δημοκρατία δὲ γνώριζε καμιά διαφορὰ ἀνάμεσα σὲ διοίκηση καὶ σὲ πολῖτες, ἀνάμεσα σὲ λειτουργοὺς τῆς διοίκησης καὶ σὲ διοικουμένους. Οἱ μὲν καὶ οἱ δὲ ἐναλλάσσονταν.

—Ἡ ἀθηναϊκὴ δημοκρατία δὲν ἔφθασε στὸν θεσμικὸ διαχωρισμὸ τῶν τριῶν ἐξουσιῶν: τῆς νομοθετικῆς, τῆς ἐκτελεστικῆς καὶ τῆς δικαστικῆς.

—Στὴν ἀθηναϊκὴ δημοκρατία δὲν ἐπῆλθε χωρισμὸς πολιτείας καὶ θρησκείας.

—Ἡ ἀθηναϊκὴ δημοκρατία ἔγινε γρήγορα αὐτὸ πὸν λέμε σήμερα «Κράτος προνοίας».

Δὲν θὰ ὑπενθυμίσω τὶς πολυάριθμες διαφορὰς τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας καὶ τῶν νέων δημοκρατιῶν σὲ ἐπίπεδο θεσμῶν.

Ἀντίθετα, μερικὲς δημοκρατικὲς ἀξίες τῆς ἐποχῆς μας ἦσαν ἀδιανόητες γιὰ τοὺς Ἀθηναίους, τόσο μᾶλλον πὸν ἦσαν ἀδιανόητες καὶ γιὰ τὶς νέες δημοκρατίες λίγες δεκαετίες νωρίτερα.

Τὰ νεότερα καὶ σύγχρονα δημοκρατικὰ καθεστῶτα ἔχουν ἀναγάγει σὲ ἀξίωμα τὰ ἀτομικὰ δικαιώματα. Οἱ δημοκρατικὲς κοινωνίες μας, ὄχι μόνον ἀνέχονται ἐκδηλώσεις πολιτιστικοῦ ἀτομικισμοῦ χωρὶς ὄρια, ἀλλὰ καὶ διακηρύσσουν τὴν ἀνάπτυξη τῆς προσωπικότητος, ἀκόμη τὸ δικαίωμα τοῦ καθενὸς νὰ δημιουργεῖ τὸν

δικό του πολιτισμό. Τὰ κομμουνιστικά καθεστῶτα καταδίωξαν τὸν ἀτομικισμό, πὸν τὸν κατηγόρησαν ὡς ἀντι-κοινωνικό, ἐνῶ συγχρόνως ἐξῆραν καὶ ἐπέβαλαν τὴν πολιτιστικὴ ὁμοιομορφία. Κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ὁ πολιτιστικὸς ἀτομικισμὸς ἄρχισε νὰ ἀναπτύσσεται σὲ ἀριστοκρατικά καθεστῶτα καὶ μεταξὺ ἀριστοκρατῶν. Οἱ σοφιστὲς ἀποπειράθηκαν νὰ ἀνοίξουν ἕνα δημοκρατικὸ δρόμο στὴν πολιτιστικὴ ἀπελευθέρωση τοῦ ἀτόμου, ἀλλὰ κατέληξαν νὰ ἐξυπηρετήσουν ἕναν πολιτικὸ ἀτομικισμὸ ἀντι-δημοκρατικοῦ χαρακτήρα. Τὸ ἀθηναϊκὸ δημοκρατικὸ καθεστῶς, ἐκτὸς τοῦ ὅτι ἐπέβαλε τὴν πολιτικὴ ἰσότητα, διατήρησε πολιτιστικὰ παραδόσεις ὁμοιομορφίας.

Οἱ πιὸ προχωρημένες δημοκρατίες τῆς ἐποχῆς μας ἀνέχονται τὴν εἰσαγωγὴ ξένων πολιτιστικῶν ἀξιών, δὲν ἀποστρέφονται καμιά πολιτιστικὴ ἰδιαιτερότητα, ἐξαίρουν τὸν πολιτιστικὸ πλουραλισμὸ καὶ ψηφίζουν νόμους πὸν τὸν καθιστοῦν δυνατὸν. Ἡ παρουσία στὴν Ἀθήνα πολυαριθμῶν μετοίκων δὲν ἔθεσε τοὺς Ἀθηναίους ἐνόπιον παρομοίων προβλημάτων. Ὅσο γιὰ τὸν ἑαυτό τους, οἱ Ἀθηναῖοι φάνηκαν γενικὰ πολὺ προσηλωμένοι στὶς παραδοσιακὰς πολιτιστικὰς ἀξίες τους, μὲ λίγες ἐξαιρέσεις πὸν ἀφοροῦν τὴν εἰσδοχὴ κάποιων ξένων λατρεῶν πὸν τοὺς προσεῖλκναν μὲ τὸν ἐξωτικό-μυστικιστικὸ χαρακτήρα τους.

Μερικὲς ἄλλες διαφορὲς μεταξὺ τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας καὶ τῶν δημοκρατιῶν τῆς ἐποχῆς μας δὲν ἐμφανίζονται ὡς ἀντιθέσεις, ἀλλὰ ὑπὸ ὅρους ἐντάσεως καὶ πλάτους ἐφαρμογῆς.

Οἱ Ἀθηναῖοι πολῖτες εἶχαν ἀπεριόριστη πρόσβαση στὶς πληροφορίες. Οἱ πολῖτες τῶν σημερινῶν προχωρημένων δημοκρατιῶν ἔχουν νομοθετημένο τὸ δικαίωμα στὴν πληροφόρηση, ἀλλὰ τὰ πράγματα ἐπιβάλλουν ὅρια σ' αὐτὴν καὶ δὲν ἐμποδίζουν τὴν παραπληροφόρηση.

Ἡ εὐαισθησία καὶ ἡ ὑπευθυνότητα τοῦ πολίτη γιὰ τὶς δημόσιες ὑποθέσεις ἀνακηρύσσεται ἀρετὴ στὶς δημοκρατικὰς κοινωνίες μας, ὅπου — ὅπως δείχνουν οἱ μελέτες — πλεονάζουν οἱ ἀδιάφοροι καὶ ἀπληροφόρητοι πολῖτες. Οἱ Ἀθηναῖοι ἐμφανίζονται στὶς πηγές μας ἀφ' ἐνὸς διαρκῶς ἄγρυπνοι καὶ κατεχόμενοι ἀπὸ αἴσθημα εὐθύνης, ἀφ' ἐτέρου ὡς ἀπαράσκειοι γιὰ νὰ μετάσχουν στὴ διοίκηση τῶν κοινῶν.

Ἔχουν πεῖ ὅτι τὸ σύγχρονο κράτος πρέπει νὰ παράγει κοινωνικότητα. Καὶ τοῦτο ἀνήκει ἀκόμη στὴ σφαῖρα τοῦ δέοντος, ἐνῶ ἦταν πραγματικότητα στὴν ἀρχαία Ἀθήνα.

Ἡ ἐπέτειος τῶν 2500 ἐτῶν ἀπὸ τὴν ἐγκαθίδρυση τοῦ πρώτου δημοκρατικοῦ πολιτεύματος, στὴν Ἀθήνα, ἔχει ἀποκτήσει ἐπικαιρότητα, ἐπειδὴ ἔχει συμπεσεῖ μὲ ἐκτεταμένες συζητήσεις γιὰ τὴ δημοκρατία σήμερα καὶ αὔριο μὲ δύο ἀφορμές: τὴν

κατάρρευση τοῦ ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ καὶ τὴν ἀποτυχία τῆς δημοκρατίας σὲ κοινωνίες τοῦ τρίτου κόσμου. Στὶς συζητήσεις γιὰ τὰ προβλήματα τῆς σύγχρονης δημοκρατίας λαμβάνουν μέρος καὶ συχνὰ πρωτοστατοῦν διανοούμενοι ποὺ ἀντιστάθηκαν στὰ κομμουνιστικὰ καθεστῶτα ἢ στὶς τριτοκοσμικὲς δικτατορίες καὶ τώρα δροῦν ὡς πολιτικοί.

Τὰ προβλήματα ποὺ θέτει ἡ σύγχρονη πραγματικότητα εἶναι πολλὰ.

Στὶς χῶρες ποὺ ἔχουν ἐδραιωμένα δημοκρατικὰ καθεστῶτα ἐμφανίζονται τὰ ἑξῆς κυρίως ζητήματα:

—Οἱ πολῖτες δὲν ἔχουν ἐπαρκῆ καὶ αὐθεντικὴ πληροφόρηση, καὶ εἶναι ἀδιάφοροι γιὰ τὰ δημόσια πράγματα. Τίθεται ἐπομένως θέμα ὄχι μόνον ἐλευθερίας στὴ κυκλοφορία τῶν εἰδήσεων καὶ τῶν γνωμῶν, ἀλλὰ καὶ ἀσκήσεως τῶν πολιτῶν στὴν κριτικὴ τῶν πληροφοριῶν καὶ τῶν ἰδεῶν καὶ ἀγωγῆς του ὥστε νὰ γίνουν ἐνεργοὶ καὶ ὑπεύθυνοι.

—Προωθείται ἡ κατοχύρωση τῶν ἀτομικῶν δικαιωμάτων καὶ ἡ ἀνάπτυξη τῆς προσωπικότητος.

—Λαμβάνονται μέτρα γιὰ τὰ δικαιώματα τῶν μειονοτήτων καὶ τῶν μεταναστῶν καὶ γιὰ τὴν ἀπρόσκοπτη διατήρηση τῆς πολιτιστικῆς τους ἰδιαιτερότητας.

Στὶς χῶρες ὅπου ἡ δημοκρατία εἶναι ἐν τῷ γίγνεσθαι, ὅπως ἐκεῖνες ποὺ εἶχαν μέχρι πρὸ ὀλίγου κομμουνιστικὰ καθεστῶτα καὶ ἐκεῖνες τοῦ τρίτου κόσμου, οἱ νοοτροπίες εἶναι ἀκόμη ἀνώριμες γιὰ νὰ ἀντιμετωπίζουν τὰ πιὸ πάνω ζητήματα στὸ ἐπίπεδο ὅπου βρίσκονται στὶς προχωρημένους δημοκρατικὲς κοινωνίες. Σ' αὐτὲς λοιπὸν τὶς χῶρες οἱ φιλοδοξίες περιορίζονται στὴν ἐπίτευξη ἀποτελεσμάτων ποὺ εἶναι ἤδη ξεπερασμένα στὶς ὠριμότερες δημοκρατικὲς χῶρες.

Οἱ χῶρες ποὺ ἐκδημοκρατίζονται τώρα ἔχουν καὶ ἄλλα προβλήματα. Στὶς τέως κομμουνιστικὲς ἢ ἀναμφισβήτητη δημοκρατικὴ πολιτικὴ βούληση ἔχει νὰ ὑπερικήσει ἀντιστάσεις νοοτροπιῶν καὶ νὰ λειάνει τὴ λειτουργία τῶν θεσμῶν. Στὸν τρίτο κόσμο τὰ πράγματα εἶναι πιὸ δύσκολα. Ἐκεῖ δροῦν πραγματικὲς ἀναστολές. Ἐκτὸς τῆς μίας μεριᾶς εἶναι ἡ ἀπογοήτευση ποὺ ἔχει ἀφήσει ἡ ἐμπειρία καθεστῶτων ποὺ ὄχι μόνον ἦσαν ψευδεπίγραφα δημοκρατικὰ, ἀλλὰ καὶ ἐπέφεραν καταστροφές. Ἐκτὸς τῆς ἄλλης μεριᾶς εἶναι ἡ γενικὴ δυσπιστία γιὰ ἀξίες ποὺ ἔχουν συνδεθεῖ μὲ τὶς τέως ἀποικιοκρατικὲς δυνάμεις. Πολλοὶ πολιτικοὶ καὶ διανοούμενοι τοῦ τρίτου κόσμου ἀναζητοῦν δημοκρατικὲς λύσεις ποὺ νὰ λαμβάνουν ὑπ' ὄψη τὶς τοπικὲς ἐμπειρίες καὶ νοοτροπίες.

Οἱ εἰδικοί τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας, οἱ ἀσχολούμενοι μὲ τὰ προβλήματα τῆς δημοκρατικῆς μετεξέλιξης στὶς χῶρες τοῦ τέως ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ καὶ ἐκεῖνοι ποὺ ἐνδιαφέρονται γιὰ τὸν ἐκδημοκρατισμὸ χωρῶν τοῦ τρίτου κόσμου ἔχουν

δημοσιεύσει άτομικές μελέτες, αλλά και συνέλθει σε συνέδρια. Γρήγορα όμως έγινε αντιληπτό ότι οι προβληματισμοί του καθενός από αυτούς τους χωριστούς κύκλους έχουν κοινά σημεία και ότι θα κέρδιζαν, αν οι ειδικοί αυτών των κύκλων ανταλλάζαν τις εμπειρίες τους. Έτσι άρχισαν να εκδίδονται επίσης έργα που εξετάζουν παράλληλα την αθηναϊκή δημοκρατία και τις νέες δημοκρατίες και να γίνονται συνέδρια που έχουν μὲν κύριο θέμα τὴ σημερινή και τὴν αὐριανή δημοκρατία, ἀλλὰ θέτουν ἐρωτήσεις στοὺς ἐιδικοὺς τῆς ἀρχαίας δημοκρατίας. Οἱ ἐιδικοὶ τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τους, βρέθηκαν ξαφνικά μπροστὰ σὲ ἕνα πλῆθος σύγχρονων προβλημάτων, σχετιζομένων μὲ τὴ ζωσα πραγματικότητα, πὸ τοὺς κάνουν νὰ δοῦν κάτω ἀπὸ νέο φῶς τὴν ἀρχαία δημοκρατία.

Έτσι ἔχει δημιουργηθεῖ μιὰ πολλαπλασιαστικὴ ἐρευνητικὴ δυναμικὴ πὸ ἀποβαίνει πρὸς ὄφελος ὅλων τῶν προβληματισμῶν. Οἱ μονογραφίες και οἱ ἐπιστημονικὲς συναυτήσεις συνεχίζονται και ἄλλες ἀναγγέλλονται σὲ διάφορες χῶρες τοῦ κόσμου. Οἱ ὡς ἄνω συνθήκες συντέλεσαν και στὴ δημιουργία ἑνὸς ρεύματος ἐνδιαφέροντος γιὰ τὴν ἀθηναϊκὴ δημοκρατία μεταξὺ τοῦ εὐρύτερου κοινοῦ. Πολλὲς τέτοιες ἐκδηλώσεις ἔχουν ἀρχίσει και θὰ διαρκέσουν πολὺ στὶς Ἑνωμένες Πολιτείες τῆς Ἀμερικῆς και στὴ Μεγάλη Βρετανία.

Ἡ χῶρα μας δὲν ἔχει τὰ μέσα νὰ μετάσχει στοὺς πολὺπλευρους προβληματισμούς, μετέχει ὅμως σὲ διαλογισμούς γιὰ τὴν ἀθηναϊκὴ δημοκρατία. Πέρυσι τὸ φθινόπωρο ἔγινε ἕνα διεθνὲς συμπόσιο στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, μὲ θέμα «*Une démocratie pour l'avenir, un avenir pour la démocratie*», πὸ ὀργάνωσε ὁ συνάδελφος κ. Εὐάγγελος Μουτσόπουλος. Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ἐτοιμάζει μετὰ πρωτοβουλία και ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ συναδέλφου κ. Γεωργίου Βλάχου, τὴν ἔκδοση συλλογικοῦ τόμου γιὰ τὴν ἀθηναϊκὴ δημοκρατία. Ἐπὶ πλέον τούτου ὀργανώνει τὴν ἐπόμενη ἐβδομάδα — 23, 24 και 25 Νοεμβρίου — διεθνὲς συμπόσιο μὲ θέμα «Ἀθηναϊκὴ δημοκρατία και πολιτισμός», τὰ πρακτικὰ τοῦ ὁποίου θὰ δημοσιευθοῦν.

Στὴν προώθηση τῶν προβληματισμῶν γιὰ τὴ δημοκρατία σήμερα συμβάλλει και ἡ UNESCO διὰ τοῦ κλάδου τῆς *Droits de l'homme, des libertés et de la paix*. Ἡ UNESCO ἔχει ὀργανώσει σὲ συνεργασία μὲ κυβερνήσεις κρατῶν δύο μεγάλα συνέδρια, ἔχει ἀναθέσει στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν τὴν ὀργάνωση τοῦ διεθνοῦς συμποσίου, πὸ προμνημόνευσα, και ἔχει θέση σὲ κίνηση τὴν προετοιμασία και ἄλλων διεθνῶν συναυτήσεων. Κοινὸ χαρακτηριστικὸ αυτῶν τῶν συνεδρίων εἶναι ἡ ἀναζήτηση τῶν σχέσεων μεταξὺ δημοκρατίας και πολιτισμοῦ.

Τὸ πρῶτο ἀπὸ αυτὰ ὀργανώθηκε μὲ συνεργασία UNESCO και κυβέρνησης τῆς Οὐρουγουάης στὸ Montevideo, τὸν Νοέμβριο τοῦ 1990, μὲ θέμα «Δημοκρατικὸς πολιτισμὸς και ἀνάπτυξη». Κατέληξε σὲ ἕνα κείμενο πὸ ὀνομάσθηκε «Διακήρυξη

τοῦ *Montevideo*», ἡ ὁποία υἱοθετήθηκε ἀπὸ πολλοὺς ἀρχηγοὺς κρατῶν τῆς λατινικῆς Ἀμερικῆς.

Τὶς προσκλήσεις γιὰ τὸ δεῦτερο συνέδριο συνυπέγραψαν ὁ Γενικὸς Διευθυντῆς τῆς UNESCO, κ. *Federico Mayor*, καὶ ὁ τότε Πρόεδρος τῆς τσεχοσλοβακικῆς δημοκρατίας, κ. *Vaclav Havel*. Συνῆλθε τὴν 4η, 5η καὶ 6η Σεπτεμβρίου 1991 στὴν τσεχικὴ πρωτεύουσα, ὀνομάσθηκε *Forum* τῆς Πράγας καὶ εἶχε τὸ θέμα «Δημοκρατία καὶ πολιτισμὸς». Σ' αὐτὸ ἔλαβαν μέρος 150 προσωπικότητες: πολιτικοί, διανοούμενοι, καλλιτέχνες, δημοσιογράφοι, ἐπιχειρηματίες καὶ κοινωνικοὶ παράγοντες. Ἀπὸ ἐνημερωτικὸ κείμενο τῆς UNESCO μαθαίνουμε τοὺς λόγους τῆς ἐπιλογῆς τοῦ θέματος. Ἡ δημοκρατία δὲν εἶναι μόνον ἓνα σύνολο θεσμῶν. Συνεπάγεται τὴν ἐνεργὸ συμμετοχὴ ὅλων στὴν κοινωνικὴ καὶ πολιτιστικὴ ζωὴ καὶ ἐκφράζει πίστεις, συμπεριφορὰς καὶ σχέδια. Ἀπὸ τὸ ἴδιο κείμενο μαθαίνουμε ἐπίσης τὸν σκοπὸ τοῦ συνεδρίου: νὰ συμβάλει στὴν ἀνανέωση τῶν στοχασμῶν περὶ τὴν φύση τῆς δημοκρατίας ὑπὸ τὸ φῶς τῶν προσφάτων προόδων ποὺ αὐτὴ γνωρίζει τώρα ἀνὰ τὸν κόσμον. Ἴδον μερικὲς γενικὲς διατυπώσεις τῶν προβλημάτων ποὺ συζητήθηκαν: Σὲ τί συνίσταται ὁ «δημοκρατικὸς πολιτισμὸς»; Συνάπτεται μὲ τὴν ἐθνικὴ ἀνεξαρτησία; Μὲ ἓνα συγκεκριμένο οἰκονομικὸ σύστημα; Μὲ τὴ συμμετοχὴ τῶν μαζῶν στὴν κοινωνικὴ συγκρότηση; Πέρα ἀπὸ τὴν ποικιλία τῶν μορφῶν καὶ τῶν διεκδικήσεων τῆς δημοκρατίας, πέρα ἀπὸ τὴν πολλαπλότητα τῶν πολιτισμῶν καὶ τῶν ἐπὶ μέρους ἱστοριῶν, μπορεῖ κανεὶς νὰ ταυτίσει ἓνα ἀριθμὸ θεμελιωδῶν ἀξιώσεων ποὺ ἐνδεχομένως ἀποτελοῦν τὸ κοινὸ ὑπόστρωμα τῶν δημοκρατικῶν καθεστώτων; Ὁ Γενικὸς Διευθυντῆς τῆς UNESCO, κ. *Federico Mayor*, στὸν τελικὸ λόγο του διακήρυξε: «Ὁ οὐσιαστικὸς πυρήνας τῶν ἀξιῶν τῆς δημοκρατίας ἀποτελεῖ τώρα μέρος τῆς κοινῆς κληρονομίας τῆς ἀνθρωπότητας. Γιὰ τοῦτο ἡ UNESCO θεωρεῖ ὡς μία ἀπὸ τὶς βασικὲς ἀποστολὲς της τὴν προστασία, τὴν ἐξέλιξη καὶ τὴν καρποφορία αὐτῆς τῆς κληρονομίας. Λόγω τῆς ἀποστολῆς της ἡ UNESCO ἔχει καθῆκον νὰ συμβάλει στὴν ἀνάπτυξη τῆς παγκόσμιας δημοκρατικῆς συνείδησης». Καὶ ὁ κ. *Federico Mayor* πρόσθεσε: «Μοῦ φαίνεται ὅτι ἓνα ἄλλο καθῆκον τῆς UNESCO θὰ ἦταν νὰ προαγάγει προγράμματα ἐρευνῶν ποὺ νὰ συμβάλλουν στὴν κατανόηση τῶν διαδικασιῶν ἐκδημοκρατισμοῦ καὶ τῆς λειτουργίας τοῦ πολίτη, διὰ μέσον συγκριτικῆς ἀνάλυσης τῶν δημοκρατικῶν ἐξελίξεων...»

Τὶς ἴδιες περιόδους ἡμέρες, στὸ συνέδριο τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἔθεσα πρόβλημα σχέσεως δημοκρατίας καὶ πολιτισμοῦ. Αὐτὴ τὴ σκέψη μου τὴν ἀνέφερα, τελειῶς συμπτωματικὰ, στὴν κ. Κατερίνα Στενοῦ, τότε μέλος τῆς ἐλληνικῆς ἀντιπροσωπείας στὴν UNESCO. Ἀπὸ τὴν ἴδια πληροφορήθηκα τὴν πρόταση ποὺ εἶχε κάμει ὁ κ. *Federico Mayor* στὸ *Forum* τῆς Πράγας, καὶ γενικότερα γιὰ τὶς σκέψεις

που ώριμάζουν στην UNESCO σχετικά με τή μελέτη των δημοκρατικῶν καθεστῶτων. Διὰ μέσου συγκριτικῶν ἐρευνῶν ἐπιδιώκεται ἀπὸ τὴν μιὰ μεριά νὰ ἐπισημανθοῦν οἱ κοινὲς δημοκρατικὲς ἀξίες καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη νὰ ἀξιοποιηθοῦν οἱ διαφορετικὲς δημοκρατικὲς ἐμπειρίαι, καὶ τελικὰ νὰ πεισθοῦν οἱ κοινωνίες πὸν εἴτε δοκίμασαν ἀνεπιτυχῶς νὰ μεταφυτεύσουν τὴ δημοκρατία εἴτε δυσπιστοῦν στὰ ξένα μοντέλλα ὅτι εἶναι δυνατὸν νὰ βροῦν τύπο δημοκρατίας πὸν νὰ ἀνταποκρίνεται στὸν πολιτισμὸ τους.

Ἡ μόνη ἐλληνικὴ ἀντιπροσωπεία στὴν UNESCO ἀποφάσισε, με σύμφωνη γνώμη τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, νὰ διεκδικήσει γιὰ τὴν Ἑλλάδα τὴν πρώτη ἐφαρμογὴ τῆς ἰδέας πὸν διατόπισε ὁ κ. Federico Mayor στὸ Forum τῆς Πράγας. Ἡ Γενικὴ Συνέλευση τῆς UNESCO υἱοθέτησε τὴν ἐλληνικὴ πρόταση καὶ ὁ Γενικὸς Διευθυντὴς ἀνέθεσε στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν τὴν πραγματοποίηση διεθνoῦς ἐπισημονικῆς συνάντησης με θέμα «Ἀθηναϊκὴ δημοκρατία καὶ πολιτισμὸς».

Ταυτόσημα θέματα μποροῦν νὰ προταθοῦν γιὰ ὅλα τὰ πολιτεύματα. Κάθε πολίτευμα εἶναι πολιτιστικὸ φαινόμενο, ἐφ' ὅσον ἐκφράζει γνήσιες ἀξίες τῆς ἐποχῆς του καὶ τοῦ τύπου του, ἐφ' ὅσον ἔχει ρίζες στὸν προϋπάρχοντα πολιτισμὸ καὶ ἀποθέτει τὴ σφραγίδα του στὸν ἐπιγενόμενο πολιτισμὸ.

Ἔτσι καὶ τὸ θέμα «ἀθηναϊκὴ δημοκρατία καὶ πολιτισμὸς» ἔχει τρεῖς ἄξονες:

—Ἀξίες πὸν πραγμάτωσε ἡ ἀθηναϊκὴ δημοκρατία.

—Πολιτιστικὲς πηγὲς τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας.

—Ἐπιδράσεις καὶ ἐκδηλώσεις τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας στὸν πολιτισμὸ τῆς Ἀθήνας.

Σχετικὰ με τὶς ἐπιδράσεις τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας στὸν ἐπιγενόμενο πολιτισμὸ μποροῦν νὰ σημειωθοῦν τὰ ἀκόλουθα. Πρόκειται γιὰ πρόβλημα παρὸν στὶς σκέψεις ἐρευνητῶν, πὸ συχνὰ ὑποσυνείδητα, σπανιότερα συνειδητά. Οἱ γενικὲς γραμμὲς τοῦ φαινομένου εἶναι καθαρές. Ὁλόκληρο εἶδος λόγου, ἡ ρητορικὴ εἶναι γέννημα τῆς δημοκρατίας. Ἡ τραγωδία καὶ ἡ κωμωδία, εἶδη ἀρχαιότερα ἀπὸ τὴ δημοκρατία, ἄλλαξαν χαρακτῆρα καὶ ἄκμασαν ὑπὸ τὸ δημοκρατικὸ καθεστῶς. Μετὰ τὸ τέλος τῆς δημοκρατίας, ἡ κωμωδία ἔλαβε νέα στροφὴ, ἡ τραγωδία παρήκμασε. Ὁ πολιτικὸς στοχασμὸς ἄρχισε με τὴ δημοκρατία καὶ εἰσχώρησε στὴν τραγωδία, στὴν κωμωδία, στὴν ἱστοριογραφία καὶ πρὸ πάντων στὴ φιλοσοφία. Οἱ πλαστικὲς τέχνες καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ, ἐπίσης ἡ μουσικὴ, ἀναδίνουν ἀνταύγειες καὶ μηνύματα τῆς δημοκρατίας. Ἡ ἔως τώρα ἐρευνα δὲν ἔχει περιορισθεῖ σὲ γενικὲς διαπιστώσεις. Ἐχει ἐπίσης ἐπισημάνει πολλὲς χαρακτηριστικὲς ἐκφάνσεις ἢ ἀποχρώσεις. Ἀλλὰ ὁ χῶρος χρειάζεται καὶ νέες ἐξερευνήσεις, ὁλοένα πὸ ἐπίμονες, πὸ κλειστὲς, πὸ

ειδικές. Ίδίως πρέπει νὰ χαράσσονται μὲ μεγάλη ἀκρίβεια τὰ ὅρια μεταξὺ τῶν ἐπιδράσεων τῆς δημοκρατίας καὶ τῶν ἐπιδράσεων ἄλλων παραγόντων.

Θὰ σᾶς παρακαλέσω νὰ παρακολουθήσετε μερικὲς σκέψεις γιὰ τὶς πολιτιστικὲς πηγὲς τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας.

Ἔχουν παραχθεῖ δύο τύποι δημοκρατίας: ὁ ἀθηναϊκὸς καὶ ὁ νέος. Πιὸ πάνω σημειώσαμε ὅτι καὶ οἱ δύο ἐκφράζουν ὅμοιες ἀξίες καὶ πραγματώνουν τὶς βασικὲς ἀρχὲς τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας καὶ τῆς ἰσοπολιτείας, πέραν αὐτῶν ὅμως ἐμφανίζουν πολὺ σημαντικὲς διαφορὰς, θεσμικὲς καὶ ἄλλες. Ἐρωτᾶται: οἱ διαφορὰς τῶν δύο αὐτῶν τύπων δὲν ἀνακλοῦν διαφορὰς τοῦ πολιτιστικοῦ περιβάλλοντος ποὺ παρήγαγε τὸν ἓνα καὶ τὸν ἄλλο;

Γιὰ τὴν ἀθηναϊκὴ δημοκρατία, ὑπὸ τὸ φῶς τῆς διαπίστωσης ὅτι δὲν εἶχε πρότυπο, μπαίνει καὶ ἓνα πρόσθετο ἐρώτημα: ἀπὸ ποῦ ἀντλήσε ἰδέες;

Μήπως αὐτὰ τὰ ἐρωτήματα βρῖσκουν ἀπάντηση στὴ διεύρυνση τῶν οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν συνθηκῶν; Οἱ οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς συνθήκες τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, τῶν σύγχρονων δημοκρατιῶν ἀπὸ τὴν ἄλλη, διαφέρουν ριζικά. Ἡ ἀθηναϊκὴ δημοκρατία γεννήθηκε καὶ διατηρήθηκε μέσα σὲ μιὰ οἰκονομία προ-βιομηχανικὴ καὶ δουλοκτητικὴ. Τὸ ἐπίπεδο τῆς τεχνολογίας καὶ τὸ ποσοστὸ συμμετοχῆς τῆς δευτεροβάθμιας παραγωγῆς, τοῦ ἐμπορίου καὶ τῶν ὑπηρεσιῶν στὸ ἐθνικὸ προϊόν ἦσαν πολὺ χαμηλά. Οἱ κοινωνικὲς δυνάμεις ποὺ ἐπέβαλαν τὴ δημοκρατία, τὴ στήριξαν καὶ ὠφελήθηκαν ἀπὸ αὐτὴν δὲν ἦσαν ἀστικές, ἀλλὰ λαϊκὲς.

Οἱ οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς συνθήκες δὲν ἐπαρκοῦν γιὰ νὰ ἐξημερώσουν τὸν ἐκδημοκρατισμὸ τοῦ ἀθηναϊκοῦ κράτους καὶ τὰ εἰδικὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ προσέλαβε ἡ ἀθηναϊκὴ δημοκρατία. Καὶ ὁ ἐκδημοκρατισμὸς καὶ τὰ εἰδικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας ἐξηγοῦνται ἀπὸ ἓνα ἄλλον παράγοντα, ποὺ δὲν ὑφίσταται στὰ σύγχρονα δημοκρατικὰ κράτη. Πρόκειται γιὰ τὴν Κοινότητα τῶν Ἀθηναίων. Αὐτὴ εἶχε τὰ ἐξῆς χαρακτηριστικὰ: (1) Ἦταν δομημένη σὰ μιὰ μεγάλη ἔνωση συγγενικῶν οικογενειῶν. Οἱ οικογένειες συνάπτονταν μὲ τὴν Κοινότητα διὰ μέσου πατρῶν καὶ φυλῶν. (2) Ὅλα τὰ μέλη τῆς κοινότητας, πολῖτες καὶ μὴ πολῖτες, πλούσιοι καὶ πτωχοί, ἄνδρες καὶ γυναῖκες, τιμοῦσαν τοὺς ἴδιους θεοὺς, εἶχαν κοινὴ παρακαταθήκη παραδόσεων, ἠθῶν καὶ ἐθίμων. (3) Ἐπειδὴ συνέβαινε τοῦτο, ὅλα τὰ μέλη τῆς Κοινότητας ἀπολάμβαναν μιὰ πολιτιστικὴ ἰσότητα, ποὺ δὲν ἀνατράπηκε ἀπὸ τὴν ἐπικράτηση κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς ἀνισότητος. (4) Ἡ Κοινότητα ἀπασχολοῦσε ἐντατικὰ καὶ ἀδιάκοπα τὰ μέλη της. Καὶ αὐτὰ ἔβλεπαν τὴν Κοινότητα ὡς ὄργανισμὸ ποὺ ἐξασφάλιζε τὴν πολιτιστικὴν αὐτὴν ταυτότητα. (5) Ἐπειδὴ ὅλα τὰ μέλη τῆς Κοινότητας πίστευαν ὅτι προέρχονταν ἀπὸ τὴν ἴδια ρίζα καὶ ἀντιλαμβάνονταν ὅτι μετεῖχαν στὸν ἴδιον πολιτισμὸ, ἡ Κοινότητα ἀποτελοῦσε παράγοντα κοι-

νωνικῆς συνοχῆς, ἀκόμη καὶ ἐπὶ ἀριστοκρατίας. Ἡ κρίση γύρω στὸ 600 π.Χ. ἔθεσε ἐκτὸς Κοινότητος μερικὰ μέλη τῆς καὶ ἀπέλειψε τὴ συνοχὴ τῆς. Ὁ Σόλων ἀποκατέστησε τὴν ἀκεραιότητα τῆς Κοινότητος.

Εἶναι φανερὸ ὅτι τὸ ἀθηναϊκὸ δημοκρατικὸ καθεστῶς ἀνακλᾷ πολιτιστικὰς ἀξίες τῆς Κοινότητος. Ἡ ἀρχὴ τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας μοιάζει νὰ μεταφέρει σὲ πολιτικὸ ἐπίπεδο τὸ αἶσθημα τῶν Ἀθηναίων ὅτι ἡ κοινότητά τους ἦταν ἡ ἀνθρώπινη βάση τοῦ κράτους καὶ ὅτι τὸ κράτος δὲν μποροῦσε νὰ ὑπάρξει χωρὶς τὴν Κοινότητα, ἀκέραια καὶ μὲ συνοχὴ. Τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ κράτος ταυτιζόταν μὲ τοὺς πολίτες τοῦ ἀνακλᾷ τὴν ταυτότητα τῆς κοινότητος μὲ τὰ μέλη τῆς. Ἡ ἀλληλεγγύη τῶν μελῶν τῆς κοινότητος ἔδωσε τὴν ἰδέα τοῦ κράτους ποὺ προνοεῖ γιὰ τοὺς πολίτες του. Ἡ διαρκὴς συμμετοχὴ τῶν μελῶν τῆς Κοινότητος στὶς δραστηριότητες τῆς Κοινότητος, τῶν φυλῶν καὶ τῶν φατριῶν ἐκδηλώνεται ὡς κοινωνικότητα στὴν ἀθηναϊκὴ δημοκρατία. Ἡ ἀρχὴ τῆς ἰσοπολιτείας φαίνεται νὰ προεκτείνει τὴν πολιτιστικὴ ἰσότητα ποὺ ἐπικρατοῦσε στοὺς κόλπους τῆς κοινότητος.

Οἱ οικονομικὲς καὶ κοινωνικὲς συνθῆκες ἀντιδροῦσαν στὴν πορεία πρὸς τὴ δημοκρατία. Ὁ Σόλων προχώρησε τὶς μεταρρυθμίσεις του ὡς ἐκεῖ ποὺ ἐπέτρεπαν οἱ τότε οικονομικὲς καὶ κοινωνικὲς περιστάσεις. Τότε δὲ μποροῦσε νὰ γίνῃ λόγος παρὰ γιὰ ἐπίτευξη τῆς συνοχῆς τῆς Κοινότητος μὲ σύγχρονη διατήρηση τῶν ὑφισταμένων κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν ἀνισοτήτων. Γιὰ νὰ πραγματοποιηθοῦν καὶ οἱ δύο σκοποί, ἔπρεπε νὰ δοθεῖ στὸ κράτος ἡ ἀποστολὴ νὰ προστατεύει καὶ τὴν Κοινότητα καὶ τὸ κοινωνικὸ καὶ πολιτικὸ καθεστῶς. Ἐπίσης ὁ Κλεισθένης ἔφθασε τὰ ὄρια τοῦ συσχετισμοῦ δυνάμεων ὑπὸ τὶς τότε οικονομικὲς καὶ κοινωνικὲς συνθῆκες. Ἐδωσε πολιτικὰ δικαιώματα σὲ πρόσωπα ἐκτὸς τῆς Κοινότητος τῶν Ἀθηναίων καὶ συγχρόνως τὰ εἰσήγαγε στὴν Κοινότητα. Ἐπὶ πλέον ἄλλαξε τὴ δομὴ τῆς καὶ ἔλαβε μέσα ὥστε τὰ ἀρχεῖα τοῦ κράτους, τῶν φυλῶν καὶ τῶν φατριῶν νὰ μὴν ἔχουν ἴσχη τῶν παλαιῶν ἀνισοτήτων. Τὸ πνεῦμα τῶν μεταρρυθμίσεων τοῦ Κλεισθένη ἀποδόθηκε μὲ τὸν ὄρο ἰσονομία, «νομικὴ ἰσότητα». Ἦταν ἓνα ἀκόμη βῆμα ἐπέκτασης τῆς ἰσότητος ἀπὸ τὸν πολιτιστικὸ χῶρο τῆς κοινότητος στὸν πολιτικὸ χῶρο τοῦ Κράτους. Ἡ πολιτικὴ ἐξίσωση τῶν ἀρρένων ἐνηλίκων μελῶν τῆς κοινότητος δὲν ἦταν ἀκόμη πραγματοποιήσιμη. Θὰ γίνῃ ἀργότερα χάρις στὶς μεταρρυθμίσεις τοῦ Ἐφιάλτη καὶ τοῦ Περικλή. Ὅποτε τὸ καθεστῶς θὰ πάρει τὸ ὄνομα δημοκρατία, «λαϊκὴ κυριαρχία».

Οἱ οικονομικὲς συνθῆκες ἐμπόδισαν τὴν κατάργηση τῆς δουλείας. Ἡ παραγωγὴ χρησιμοποιοῦσε τὴν ἐργασία δούλων σὲ μεγάλη ἔκταση. Ἐπίσης ἡ ἰσοπολιτεία τῶν γυναικῶν ἦταν ἀδιανόητη. Οἱ γυναῖκες ἀπέκτησαν πολιτικὰ δικαιώματα στὸν 20ὸν αἰῶνα μας, ἀφοῦ προηγουμένως ἀπέκτησαν οικονομικὴ ἀνεξαρτησία ὡς ἐργαζόμενες.

Ἡ δημοκρατικὴ ἐξέλιξη σταμάτησε στὴν Ἀθήνα μόλις ἱκανοποιήθηκαν καὶ οἱ ἔσχατες διεκδικήσεις τῶν στοιχείων τῆς Κοινωνίας ποὺ μποροῦσαν καὶ νὰ ἔχουν καὶ νὰ τὶς ἐπιβάλλουν. Αὐτὰ τὰ στοιχεῖα ἦσαν τὰ ἐνήλικα ἄρρενα μέλη τῆς Κοινοτήτας. "Ὅχι οἱ γυναῖκες, οἱ μέτοικοι, οἱ δοῦλοι.

Τὸ θέμα «Ἀθηναϊκὴ δημοκρατία καὶ πολιτισμός» εἶναι λοιπὸν μιὰ πτυχὴ τοῦ θέματος «Δημοκρατία καὶ πολιτισμός», θέματος ἐπιστημονικοῦ γιὰ τοὺς ἐρευνητές, πολιτικοῦ γιὰ τοὺς πολιτικούς ποὺ σκέπτονται τὸ παρὸν καὶ τὸ μέλλον τῆς δημοκρατίας καὶ πολιτιστικοῦ γιὰ τὴν UNESCO.

Οἱ ἐρευνητές μελετοῦμε τὰ γενόμενα. Δὲν ὑπακούουμε σὲ πολιτικὰ κελεύσματα. Ἀλλὰ δὲν ἀδιαφοροῦμε γιὰ τὶς πολιτικὲς συνέπειες τῶν εὐρημάτων μας.

Οἱ πολιτικοὶ προωθοῦν τὸν ἐκδημοκρατισμὸ ἀνάλογα μὲ τὸ ἐπίπεδο στὸ ὁποῖο εἶχε φθάσει στὴ χώρα εὐθύνης τους.

Ἡ UNESCO ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς ἐπιδιώκει πολλοὺς σκοποὺς.

—Συνεργάζεται μὲ ὄσους πιστεύουν ὅτι ἡ δημοκρατία εἶναι τὸ μοναδικὸ πλαίσιον ἀσκήσεως τοῦ πολίτη καὶ ἀναπτύξεως τῆς προσωπικότητος.

—Βοηθεῖ στὴν ἐμπέδωση τοῦ σεβασμοῦ τῶν πολιτιστικῶν διαφορῶν στὸ ἐσωτερικὸ κρατῶν μὲ πολλοὺς πολιτισμούς. Ἡ δημοκρατία, διακηρύσσει, εἶναι τὸ μοναδικὸ πολιτικὸ σύστημα ποὺ ἐπιτρέπει συγχρόνως καὶ τὴν ἐνίσχυση τῆς πολιτιστικῆς ταυτότητος καὶ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ πολιτιστικοῦ πλουραλισμοῦ.

—Ἐνθαρρύνει τὶς κοινωνίες τοῦ τρίτου κόσμου νὰ βροῦν μόνες τους τὸ δρόμο πρὸς τὴ δημοκρατία.

Πιστεύω ὅτι τὸ ἀθηναϊκὸ μοντέλο δημοκρατίας προσφέρει πειστικὴ ἀπόδειξη γιὰ τὸ ὅτι ἡ δημοκρατία δὲ βρίσκεται στὸ τέλος μιᾶς μοναδικῆς ἐξέλιξης, ἀλλὰ ἕνα διαφορετικὸς πολιτισμὸς μπορεῖ νὰ παραγάγει διαφορετικὸ τύπο δημοκρατίας. Ἡγετικά στελέχη τῆς UNESCO σημείωσαν μὲ ἐνδιαφέρον αὐτὴ τὴν ἐκτίμησή μου καὶ μὲ βεβαίωσαν ὅτι θὰ μελετήσουν τὰ ἀποτελέσματα τοῦ συμποσίου ποὺ θὰ γίνῃ τὴν ἐπόμενη ἐβδομάδα στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, ὥστε νὰ τὰ ἐπενδύσουν στὴν στρατηγικὴ τους πρὸς ἐξάπλωση τῆς δημοκρατίας.